

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástya volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelté át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékállá:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska**: 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu**: 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó**: 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas**: [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs**: 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege**: 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyékben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatöredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatöredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatöredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatöredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sásakai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatöredékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szerint egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkből származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástya volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkből származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkből származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrainak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástya volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcra keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástya volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcra keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkből származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkből származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkből származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástya volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcra keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcra keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelté át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcra keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településeenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgyben* zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondateveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcra keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcra keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepok és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcra keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástya volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Népraiz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar népraizai lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság népraizai és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kíséző papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska**: 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu**: 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó**: 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas**: [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs**: 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege**: 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Puszta templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Puszta Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vérszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településeenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szerint egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Puszta templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Puszta Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatöredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatöredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatöredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatöredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelté át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szerint egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgyben* zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatöredékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatöredékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szerint egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatöredékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sásakai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Puszta templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Puszta Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatöredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatöredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatöredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatöredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgyben* zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepok és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Népraiz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar népraizai lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság népraizai és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondateveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcra keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástya volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékállá:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatöredékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondateveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástya volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Puszta templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Puszta Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatöredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatöredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatöredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatöredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcra keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska**: 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu**: 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatöredékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó**: 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas**: [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs**: 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege**: 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörésekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatöréseket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatöréseket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörésekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska**: 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu**: 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó**: 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas**: [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs**: 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege**: 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska**: 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu**: 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó**: 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas**: [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs**: 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege**: 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatöredékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatrövidékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szerint egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrainak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatöredékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástya volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemettek. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szerint egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska**: 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu**: 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatöredékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó**: 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas**: [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs**: 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege**: 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgyben* zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcra keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrainak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkből származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkből származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkből származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcra keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska**: 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu**: 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó**: 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas**: [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs**: 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege**: 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska**: 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu**: 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó**: 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas**: [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs**: 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege**: 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Puszta templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Puszta Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemettek. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelté át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Népraiz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar népraiz lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság népraiz és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatöredékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatöredékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondateveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemeték. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatöredékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondateveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településeenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcra keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkből származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástya volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkből származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkből származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgyben* zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkből származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkből származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkből származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatöredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatöredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatöredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatöredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatöredékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatöredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatöredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatöredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatöredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcra keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Háromos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szerint egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelté át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatöredékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatöredékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástya volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatöredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatöredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatöredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatöredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatöredékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatöredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatöredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatöredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatöredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kővágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcra keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástya volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcra keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtós, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökidulás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatöredékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Népraiz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar népraizai lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság népraizai és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Népraiz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar népraiz lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság népraiz és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemeték. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszínét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástya volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említések P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntötték itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sásakai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondateveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kíséző papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatöredékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatrövidékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenci 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharcra kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatöredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatöredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatöredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatöredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástya volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A népraiztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Népraiz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar népraiz lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság népraiz és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca:** 29/171. *Katolikus templom.* [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska:** 18/127. *Kiráj-kut : Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatöredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatöredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatöredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatöredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcra keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegnyek vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajtatos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcra keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valódiságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kírál-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még elébbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sásakai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondateveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcra keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemettek. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatöredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatöredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatöredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatöredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástya volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszóra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Puszta templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Puszta Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sásakai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcra keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annyi törököt vágta le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a meggyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzínév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörödékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörödékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörödéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörödékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykuti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátrai halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Főző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékáll:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emlékek megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részből szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, mellyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vésszelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörédekekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörédekeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörédeket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörédekekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Királ-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklórisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ülni. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Anyi törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincses-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Puszta templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Puszta Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökföldülással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule

A történeti mondák néhány típusa a Tapolcai járás földrajzi neveiben

Bevezetés

1. A földrajzi nevek gyűjtésének, publikálásának – általában kisebb területekre (egy-egy településre, tájegységre) kiterjedő – korai korszakában, nagyjából már a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően a néprajzkutatók közül többen is figyelmet fordítottak arra, hogy a helynevekhez fűződő néphagyományt is följegyezzék, és vizsgálódásaikban föl is használják (l. részletesebben Balassa 1978). Minderre évtizedekkel később, az 1960-as évektől kezdődően még inkább lehetőség adódott, ugyanis a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről egymás után földrajzinév-kiadványok egész sora látott napvilágot.

2. Jómagam egy megjelenésre váró írásomban a Veszprémi járás helyneveit tartalmazó kötetet abból a szempontból tekintetem át, hogy a magyar történelem kimagasló személyiségei közül a bel- és külterületi elnevezésekben kihez kapcsolódik valamilyen mondahagyomány. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a történeti mondákra, mondatörredékekre vonatkozó vizsgálódásaimat a Tapolcai járás földrajzi neveire is kiterjesszem. Mivel a két Veszprém megyei járás névanyaga bizonyos egyezések mellett – különböző okokból – több eltérést is mutat, a vizsgálat néhány tanulságát magában foglaló fejezetben igyekeztem ezeket a különbségeket is összefoglalni.

A példaanyag bemutatásában, amennyire ez lehetséges volt, teljességre törekedtem. Néhány mondatípusra egyetlen adatot sem találtam, vagy esetenként csak egyet-kettőt. Részletesebben azonban csupán azokat a mondákat, mondatörredékeket sorolom föl és elemzem, amelyek a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagyobb számban fordulnak elő.

Az alábbiakban az egyes példákat oly módon veszem sorra, hogy a településekre, illetőleg a szóban forgó bel- vagy külterületi névre vonatkozó sorszámot megtartom, a felszíni formára és a művelési ágra utaló rövidítések viszont általában kimaradnak, végül az adott földrajzi névhez kapcsolódó mondatörredéket, népi magyarázatot közlöm. A kataszteri térképre vonatkozó (C. és K.) rövidítéseket majdnem kivétel nélkül elhagyom, viszont az 1864-es Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés adatára utaló P. rövidítést az olyan esetekben általában átveszem, ha az adott földrajzi névhez a vizsgált mondakörbe tartozó példa is kapcsolódik.

A történeti mondák típusai a Tapolcai járás helyneveiben

1. A honfoglaláshoz és az azt követő évszázadokhoz, kiemelkedő történelmi személyiségekhez (pl. általában az Árpád-házi királyokhoz) fűződő történeti mondákra, mondatörredékekre csak két példát találtam, mégpedig egyet-egyet **Szent István**nal és **Szent László**val kapcsolatban. Ezek a következők: **Tapolca**: 29/171. *Katolikus templom*. [...] A templom fő hajóját István király építtette. – **Sáska**: 18/127. *Kiráj-kut* : *Kiráj-kut* Forrás; vize kemenceszerű építmény alól folyik ki. Nh.: Dabos

nevezetessége ez a forrás. Szent László király járt itt, lovának nyoma benn maradt a kőben. Mások Mátyást említik. Valaha Dabos királyi vadászterdó volt (VeMFN. 1: 97, 143).

Annak ellenére, hogy Szent István és Szent László király kultusza nemzeti és egyházi vonatkozásban rendkívül gazdag, a Tapolcai járás földrajzi neveiben – amint azt a velük kapcsolatos adatok csekély száma is jelzi – mindkét jeles királyunkra érvényesnek látszik a *Magyar néprajzi lexikon*ban található, Szent Istvánra vonatkozó azon megállapítás, amely szerint „A folklorisztikus hagyományban [...] feltűnően halványan él az alakja” (NéprLex. IV. 1981: 659). Ugyanakkor mind a két királyunk kultuszát jól mutatja, hogy keresztnévük a legnépszerűbb utónevek egyike lett, a *Szent-istván*, *Szentkirály* és *Szentlászló* helységnevek pedig országszerte előfordulnak (l. részletesebben Bálint 1977: 211–2, 489–90; Mező 1996: 134–6).

2. A VeMFN. 1.-ben van egy-két olyan földrajzi név is, amely jó néhány évszázaddal későbbi, a magyar történelemben fontos szerepet játszó esemény emlékét őrizte meg. Ilyen például a következő két adat, amelyek közül az egyik a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódik, a másik az 1848–49-es szabadságharcra függ össze: 18. **Sáska:** 18/367. *Temető* [...] Nh.: Két sorban a Rákóczi-szabadságharc császári katonái fekszenek jeltelen sírban. A Felső-mezőben estek el. – **Lesencefalu:** 42/137. *Katonaverő-vögy*. [...] Az 1848-as szabadságharc idején a magyarok egy osztrák csapatot bekerítették a völgyben, és levették őket. Sok katona elesett itt (VeMFN. 1: 101, 191).

Mivel több adatot az Árpád-házi királyok mondaköréhez és a török kiűzése utáni korokhoz kapcsolódóan igen csekély számban találtam, a továbbiakban a tatárjáráshoz, Mátyás királyhoz és a török hódoltságához fűződő történeti mondák, mondatrövidékek típusait veszem sorra, ezek ugyanis viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a Tapolcai járás helyneveiben is.

A) A tatár mondakör

A tatárjárás emléke többfelé az országban földrajzi nevekhez kapcsolódva is megőrződött, így például a VeMFN.1.-ben is találunk rá néhány adatot. Ezek a következők: **Balatoncsicsó:** 19/134. *Herend* [...] Nh.: A tatárjárás előtt Herend nevű település volt itt. – 43. **Hegymagas:** [...] Nh.: A falu már a tatárjáráskor megvolt, de nem mai helyén, hanem a Szürü-dombon. Mögötte volt a magas hegy, és innen az elnevezés. – **Kővágóörs:** 40/196. *Tatár-likak*. [...] A hagyomány szerint itt rejtette el a lakosság élelmét és értékeit, ide menekültek a tatár és a török elől. – **Sümege:** 11/528. *Tatárverés*. [...] Nh.: Itt szenvedtek vereséget a tatárok. 11/592. *Tatárverés*. [...] Nh.: A tatárokat itt verték meg (VeMFN. 1: 72–3, 104, 186, 192).

Amint a fenti adatokból kitűnik, közöttük Kővágóörsről egy olyan példa szerepel, amelyben a tatárjárás és a török idők emléke egyaránt megőrződött. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a hazánkat ért nagy vereszeséget és kárt okozó két pusztítást idővel összemosza a népi emlékezet. Ezért arra a sajátos, a magyar nyelvterületen többfelé előforduló jelenségre, hogy a tatárokhoz fűződő mondahagyomány kontaminálódik a török mondakörrel, jó néhány példát találunk (vö. NéprLex.V. 1982: 336).

B) Mátyás királyhoz kapcsolódó mondák

Mátyás királyhoz nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem még a szomszédos népek hagyományában is viszonylag sok monda fűződik. Ezeknek egy része olyan emlékhelyekhez (pl. kastélyokhoz, vadászházakhoz) kapcsolódik, amelyekben hosszabb-rövidebb időt töltött, de nemegyszer az is előfordult, hogy álruhában járta az országot (l. részletesebben NéprLex. III. 1980: 532–3). Mátyás király emléke a VeMFN. 1.-ben eléggé kevés helynévben őrződött meg, hiszen összesen két

település három külterületi nevében találtam rá példát. Ezek a következők: **Sáska**: 18/133. *Csipleki tó*. [...] A hagyomány szerint itt volt Mátyás király vadászháza. 18/394. *Keszi-úti-dűlő* : *Asó-mező*. [...] Nh.: Az Alsó-mezőn szántott egy Balog nevű sáskai ember hat ökörrrel. Egy vándor jött arra. Fordult egyet az ekével. Aztán ő volt Mátyás király. A gazda hívta ebédre, de Mátyás nem fogadta el, sietett Sümegegre tanácsot ulti. – **Tapolca**: 29/377. *Királ-kut* [K2. *Királykúti forrás*] F. A monda szerint Mátyás király itt itatta a lovát. A kútból egyszer egy sárkánykígyó jött elő. Ez mindennap egy embert követelt. Már a királylányra került a sor, amikor Szent György vitéz megölte a sárkányt. Másik adatközlő szerint a kútban egy harang is elmerült, és vele együtt sok arany, amely minden hetedik évben feljött a kútból. A kincs felkutatásával sokan foglalkoztak, de semmit sem találtak (VeMFN. 1: 97, 101, 147).

C) A török mondakör

1. A török megszálláshoz kapcsolódó mondahagyomány a magyar nyelvterület viszonylag nagy részén igen gazdag (l. erről NéprLex. V. 1982: 336–7). A hódoltság korához fűződő mondák, mondatöredékek egy része a földrajzi nevekben is megőrződött (vö. Ferenczi 1965: 243). A VEMFN. 1.-ből összegyűjtött mondákat természetesen olyan kategóriák szerint mutatom be, amelybe tartalmuk alapján besorolhatók, noha ez bizonyos esetekben – mondakeveredés vagy más okok miatt – korántsem könnyű.

Harc a törökkel

A hódoltság idején a különféle magyar és török katonai csoportok nemegyszer csatározásokba, harcba keveredtek egymással. Ezeknek a kisebb-nagyobb ütközeteknek, összecsapásoknak az emlékét például a következő helynevek őrizték meg: **Badacsonytördemic**: 49/126. *Alibán* : *Zalibán* : *Alibányi-dűlő*. [...] Nh.: A török idejében Ali báné volt. – **Balatonhenye**: 23/82. *Margit-kert*. [...] A monda szerint a 13. században IV. Béla leánya, Boldog Margit tiszteletére pálos kolostor épült, erről kapta a nevét. A kolostor a török időkben éghetett le, üszkös gerendák, csontvázak kerültek elő. – **Gógánfa**: [...] Nh.: A törökdúlás idején egy Gógán nevű uraságé volt a falu. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták bevenni, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágy-ság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. – **Hegymagas**: 43/126. *Szürü-domb*. [...] Itt szoktak csépelni. Pinceépítéskor, forgatáskor egész emberi csontvázakat találtak itt, továbbá bronzkarikát, cserépdarabokat, kengyelt. A csontokat visszatemették. Nh.: Törökdúláskor itt csaptak rá a törökre Bundás Miska vezetésével. – **Kövágóórs**: 40/44. *Kovácskérészt*. [...] P.: „A falu közepén van egy ily nagy kő lapos fölével, erről az a népmonda él, hogy a török járom ideje alatt e kövön kellett a falu népének hetenkénti sarczát a török pasának lefizetni. – (Talán az ércnek a kövön csengéséből ítélte meg a sarczos a pénz valóságát)”. 40/126. *Hármos-domb* : *Török-domb* : *Papütő*. [...] P.: „Nevét onnét vette, hogy vidéki bucsujáró nép ment az Ecséri Szt. lászlói templom felé, s a hármás dombnál vámot adni nem akarván, a vámos ezen erdő szélén a kísérelő papot leütötte.” Nh.: Itt álltak a török vezérek sátrai. Mulatozásaihoz ide cipelték a falu szemrevaló fehérszépét. – Jelenleg alig látszik, hogy ott domb volt. A környékén levő rét említésekor P. közli: „Monda szerint mind hármon egy-egy keresztfa – a középsőn vámház létezett –, még előbbül úgy tartjuk, hogy a törökök által a vezérek sátraiak hányt halmok voltak.” – **Köveskál**: 30/10. *Réformátus-templom*. [...] A templom a török időkben kétszer is leégett. A mostani templom 1769-ben épült a régi templom alapjaira. 30/41. *Törökugrató* : *Törökök halála*. [...] A monda

szert egy magyar katonát kergettek a törökök. Az jól ismerte a terepet, a sziklafalnál a Fekete-hegynék vette az útját, a törökök meg a sziklafalról lezuhantak. A sziklafal alatt török fegyverek, félholddal és szablyával díszített rézgyűrű került elő. – **Lesencefalu:** [...] A lakosság a helység kialakulását török eredetre vezeti vissza. Úgy tartják, hogy a templom tornyát a törökök figyelőtoronynak használták. Az idősebbek emlékeznek egy lakóházra, amely a török időkől származott. – **Megyer:** [...] – Nh.: A török világ előtt egy Megyer nevű úr birtoka volt a falu. A török alatt Sümeg védőbástyája volt. A 3/8. *Mocsola.* [...] A Marcal szabályozása előtt kenderáztató hely volt. A hagyomány szerint a törökök elől ebbe a mocsaras, nádas részbe bújtak el a nők, de a törökök csellel kicsalogatták, és rabszíjra fűzték őket. – **Monostorapáti:** 20/43. *Haraszt.* [...] A törökdúlás után itt települt a falu az erdő aljában. 20/51. *Pinkóc : Fősző utca.* [...] Nh.: Török foglyokat telepítettek ide Pannohalmáról. Benősültek és itt maradtak. Ebből az időből származik a Pinkóc elnevezés. 20/56. *Postaut : Asó utca : Fő utca.* [...] A török világ után települt ide a falu a hegy alól, mert az vizenyős terület volt. – **Sáska:** 18/398. *Vörös-rét.* [...] Nh.: Annai törököt vágtak le itt, hogy vörös lett a sok vértől a rét. *Vérés-réme*k hívták régen. Nagy esők esetén terjedelmes tóvá alakul, de napok alatt eltűnik a víz, feltehető, hogy a tapolcai tavasbarlangba jut. – **Sümeg:** [...] Nh.: A török harcok idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, közben ezt kiabálták: „Süjj meg!”, és ebből lett a Sümeg név (VeMFN. 1: 30, 46, 59, 101, 106, 119, 148–9, 183, 184–5, 189, 194, 214).

3. Amint az előzőekben felsorolt adatok mutatják, a Tapolcai járás helyneveiben viszonylag nagy számban maradt fenn a törökkel folytatott harcok, összecsapások emléke. Olyan földrajzi nevekre, amelyek ugyan a török hódoltság korával kapcsolatosak, tárgykörük alapján viszont más mondatípusba tartoznak, jóval kevesebb példát találunk. Ezeket az alábbiakban sorolom föl.

A VeMFN. 1.-ben olyan mondák, mondatszerű történetek is találhatóak, amelyekben annak emléke őrződött meg, hogy egy-egy helyi közösségnek valamilyen fontos értékeket (például kincset, pénzt vagy a település harangját) kellett a törökök elől elrejttenie. A Tapolcai járásban erre kevés példát találunk. Ezek a következők: **Monostorapáti:** 20/167. *Nádas-tó.* [...] Vízállás. Ebből a tóból vették ki azt a kis harangot, amelyet a törökök elől rejtettek ide. – **Monoszló:** 26/9. *Heves.* F. Állandó, bővíző forrás, amely a leghidegebb időben sem fagy be. A monda szerint ide rejtették el a török hódoltság idején a harangot. – **Szentbékálla:** 28/88. *Palota.* Rom. 7 × 7 alapterületű, lakótoronyra emlékeztető rom. Első emeleti falai is megvannak. Az egyik sarkán kiugró konzol erkélyt tartott. A monda szerint III. Endre feleségének volt a vadászkastélya. Egy aranyhintó süllyedt el itt, amely a felszabadulás után sóder alakjában jött a felszínre, kereseti lehetőséget adva sok szegény embernek. A néphagyomány szerint a török időben a veszprémi püspök is ide rejtette el kincseit. – **Tapolca:** 29/7. *Kincsés-gödör.* [...] Beszakadt barlang, dolina. [...] A gödörhöz kincses mondák is fűződnek. Az adatközlő szerint a törökök elől ide menekült a lakosság egy része. Ide rejtették kincseiket (VeMFN. 1: 108, 129, 139, 141).

A törökkel kapcsolatos különféle objektumok, építmények és emléküik megőrződése is – sokfelé az országban – viszonylag gyakori, és ezek több típusba sorolhatók (l. részletesebben Szabó 2008: 46–69). Ezzel szemben a Tapolcai járás földrajzi nevei között viszont csak Diszel községből van rá adat. Ezek a következők: 27/126. *Vashámor : Rossz malom.* Rom. Török időkől származó malom. Falait olthatatlan mészpor és sóderkeverék fogta össze. A mai napig sem lehet megbontani a falait. Azt mondják, Gábor Áronnak öntöttek itt ágyút. Valójában akkor már rom volt a vashámor. 27/217. *Kálvária.* [...] Török időkől származó malom volt a tetején (VeMFN. 1: 134, 136).

A török hódoltság idején elpusztult települések emléke

A százötven évig tartó török megszállás után a népességében nagymértékben megfogyatkozott magyarságnak a 18. század elejétől – az országban sokfelé – szinte harmadik honalapításként hazáját ismét el kellett foglalnia (l. részletesebben Ács 1987: 6–9). A török megszállás idején elpusztult települések emléke azonban szinte napjainkig fennmaradt. Erről tanúskodnak például a következő helynevek: **Balatoncsicsó:** 19/105. *Pusztaszentégyház : Csuk-réti templomrom* [C. *Pusztá templom*]. [...] Részben szájhagyományból, részben a történeti kutatások eredményeiből adatközlőink a következőket tudják. Itt a középkorban település volt, ez a rom Szent Berecfalva ~ Szentberecfa templomának emléke. A török időkben elpusztultak a közelben levő egykori Szentberecfa, Szentbalázs és Herend községek, ezek lakói költöztek be a mai Csicsóra. Az a hagyomány is él, hogy ez a rész volt kijelölve a protestánsoknak templomépítésre. – **Megyér:** 3/30. *Szentégyházi-dűllő*. [...] Régen itt templom volt, ma temető nyúlik be ebbe a dűllőbe. A néphagyomány szerint a török idők előtt itt volt a falu. Sok régi téglát találtak itt. – **Rigács:** 2/35. *Ótelek*. [...] A török idők előtt itt volt a falu, innen kapta a nevét. A Berek alatt 5–6 m-es domb van, ez volt a falu. A hagyomány szerint az 1700-as években még látható volt a falu maradványa. Szántáskor még ma is forgat ki az eke téglá- és egyéb épületmaradványokat. – **Sáska:** 18/116. *Pusztatemplom* [P. *Pusztá Szentégyház*]. É, rom. P.: „egy templom romja, melyet állítólag régen Dobos város környékezett”. A néphagyomány szerint Dabos temploma volt. A török fölégette. A hódoltság idején itt éltek a Szóciek, ezért tévesen Szócnek tartják. A rom környékén kőbástya és elszórt csontok kerültek napvilágra. 18/263. *Pusztaszentjakab*. Romterület. Nh.: Itt vészelte át a sáskai lakosság megmaradt része a török időket (VeMFN. 1: 29, 31, 97, 99, 104).

Az előzőekben vizsgált mondák, mondatöredékek száma azt jelzi, hogy a török uralomhoz fűződő néphagyomány – hazánk más területeihez, tájegységeihez hasonlóan (vö. Szabó 2008: 26–77) – a Tapolcai járás földrajzi neveiben is viszonylag jelentős mértékben megőrződött, és sokkal több adat van rá, mint a történeti mondák más típusaira. Ebben minden bizonnyal az is közrejátszik, hogy a török uralom ezen a tájon is, más országégrészekhez hasonlóan, nagyjából százötven évig tartott, és emberéletben, anyagi és szellemi kultúránkban egyaránt mérhetetlenül nagy veszteségeket, károkat okozott. Mivel hasonló hatású események, ha jóval rövidebb ideig is, olykor több évszázados eltéréssel más korokban is sújtották elődeinket, ezért idővel ezeket a történéseket egybemosta a népi emlékezet, és a török megszállás korához kapcsolta. Baranya megyei helynevek vizsgálata alapján ezt Reuter Camillo a következőképpen fogalmazta meg: „Népiünk emlékezetében a hazánkat ért sok csapás, tatárdúlás, török megszállás, a császári seregek pusztítása a török kiűzésekor, azután a megyénkben a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett rácdúlás meglehetősen összeolvadt, s egy névben a »török«-ben kristályosodott ki” (1966: 109).

Záró megjegyzések

1. A helynevekben megőrzött mondahagyománnyal foglalkozva – főképpen a megyei és járási földrajzinév-kiadványok anyaga alapján – egyebek mellett nemegyszer azt állapíthattam meg, hogy az egyes történeti mondatípusok előfordulásának gyakoriságában megyénként vagy még inkább tájegységenként, ritkábban településenként is jól megragadható eltérések vannak. Ez a megállapítás Somogy és Tolna megye helyneveire is érvényes, ugyanis például az Árpád-házi királyokkal, a tatárjárással és törökidúlással és az 1848–49-es szabadságharccal kapcsolatos mondahagyomány Tolnában kevésbé őrződött meg, mint Somogyországban (vö. Szabó 2010a: 52; 2010b: 204).

Mivel nemrég egy megjelenésre váró dolgozatomban a Veszprémi járás helyneveihez fűződő történeti mondák típusait, előfordulásuk gyakoriságát is vizsgáltam, ezért hasznosnak látszott ezeknek az adatoknak, tanulságoknak a Tapolcai járás földrajzinév-anyagával való összevetése. Így például eléggé szembetűnő az, hogy a Veszprémi járás földrajzi nevei között a Szent István királyhoz kapcsolódó mondákra és a Mátyás-mondakörre több példát találunk, mint a Tapolcai járásban. Vajon mivel függ ez össze?

Az eltérés oka megítélésem szerint abban rejlik, hogy a Veszprémi járás területe mind a két királynak kedvelt tartózkodási helye volt. A történeti kutatások szerint Szent István és Gizella szívesen időzött Veszprém városában (vö. Unger–Szabolcs 1979: 18), az is figyelembe veendő körülmény továbbá, hogy a néphagyomány szerint a veszprémi *Fejes-vőgy*ben zajlott le István király és Koppány csapatainak végső összecsapása (VeMFN. 4.: 274). A Mátyás királyhoz fűződő mondaszerű történetek keletkezése pedig föltehetően azzal magyarázható, hogy sokfelé megfordult az országban, így például Veszprém megye különböző vidékein is (vö. NéprLex. III. 1980: 532–3). Részben a Tapolcai járás helynevei, de még inkább a Veszprémi járás földrajzi nevei azt jelzik, hogy Veszprém megye minden bizonnyal Mátyás király egyik kedvenc vadászterülete lehetett.

2. Ami a török hódoltság korához fűződő mondák előfordulását, gyakoriságát illeti, a Tapolcai, illetőleg a Veszprémi járás földrajzinév-anyagában megközelítőleg hasonló számú példa fordul elő. Ez föltehetően azzal függ össze, hogy a törökök Veszprém megye szőben forgó vidékein (Tapolca és Veszprém környékén) nagyjából hasonlóan hosszú ideig vetették meg a lábukat. Ez szolgálhatott alapul – Veszprém megyében és sokfelé az országban – a török megszállással kapcsolatos mondák keletkezésének. A törökök magyarországi terjeszkedését, térhódítását az Unger Mátyás és Szabolcs Ottó szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról döntöttek” (1979: 85–6).

SZAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- Bálint Sándor 1977. *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II*. kötet. Szent István Társulat, Budapest.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*. Debrecen, 243–57.
- Ferenczi Imre 1968. Adatok a Mátyás-mondakörhöz. *Néprajz és Nyelvtudomány XII*. Szeged, 11–27.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mező András 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlenyomat. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Szabó József 2008. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Unger Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története (Rövid áttekintés)*. Gondolat, Budapest.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei I. A Tapolcai járás*. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. MNyTK. 156. sz., Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. Szerk. Balogh Lajos, Ördög Ferenc és Varga Mária. MNyTK. 194. sz., Budapest, 2000.

Szabó József
SZTE BTK
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Szabó, József

Types of historical legends in the geographical names of district of Tapolca

Collecting and studying historic legends related to Hungarian geographical names began as early as the end of the 19th century and gained more impetus in the 1960s when several collections of geographical names were published in this country. The collections of geographical names of counties and districts can be used as sources in several disciplines, including e.g. ethnography. Based on *Tapolcai járás földrajzi nevei* [Geographical names of the district of Tapolca] written by the present author, this paper assembles the legends of the Tatar invasion, King Matthias and Turkish rule.

Keywords: historical legends, geographical names, Tatar invasion, King Matthias, Turkish rule